

Bírálat

Bozóki András: Gördülő rendszerváltás. Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon 1977-1994 című, az MTA Doktora cím elnyerésére benyújtott művéről

A mű nagyívű vállalkozás, amelyben a szerző részben korábbi munkáira is építve a magyarországi rendszerváltás másfél évtizedének új értelmezését adja, pontosabban bemutatja és értelmezi az értelmiség szerepét ebben az időszakban és ezzel keretezi az 1977-1994 közötti periódust. Bemutatja ezeket a változó szerepeket és egyben a változó szereplőket, amennyiben nem ugyanazok a személyek és csoportok voltak az aktorai az adott időszaknak. A felrajzolt öt időszak (a disszidencia, a hálózatépítés, a tárgyalás, a hivatalos politikai intézményekben való szerepvállalás, majd végül az új mozgalomban való részvétel) eltérő feladatokat jelentett, és így más szerepeket ajánlott és más szereplőket kívánt. A vállalkozás ambiciózus, gazdagítja a rendszerváltásról szóló tudásunkat, érdeklődve forgatják majd a következő generációk is, amikor meg akarják érteni, hogy mi történt, miért történt úgy ahogy.

A mű mind innovatív értelmezési kerete mind a megvalósítása okán megfelel az akadémiai doktori pályaművel szemben támasztott követelményeknek, és az opponens előre bocsájtja, hogy a mű elfogadását és a cím megítélését támogatja.

A mű érényei számosak. Figyelemre méltó maga a keretezés. Bár a szakirodalom kiterjedten foglalkozott, foglalkozik az elitek szerepével a különböző rendszerváltásoknál, és erre épít rendszertipológiákat, az eliten belül az értelmiség szerepének felismerése és kiemelése mindenképpen novum. Tudjuk persze, hogy a public intellectual mint sajátos jelenség szerepét történetileg is felismerték a különböző társadalomtudományok, ebben a műben azonban ez koncepciózusan, egységben, és módszeresen kerül bemutatásra. Valójában ez maga a könyv tézise: az értelmiség kerülhet olyan helyzetbe és vállalkoznia kell olyan szerepekre, amikor a gondolat és a beszéd politikai erővé válik és politikai következményekhez vezet. További érényként meg kell említeni, hogy a mű három egységet fűz egybe, olyan egységeket, amelyek szempontjai, módszerei és megközelítései általában elkülönítve jelennek meg a szakirodalomban. Ez a művet (szerzőt) dicséri, hiszen ritkán fordul elő, hogy különböző műfajok, mondhatjuk politikatudományi irányzatok, művelői ilyen bátorsággal mozognak a politikaelmélet, az intézményi leírások, a szövegelemzés és az empirikus vizsgálatok egymástól rendre elválasztott területei között. A mű alkalmat ad annak

bizonyítására, hogy gyümölcsöző lehet az átjárás. A mű első fejezete kifejezetten arra vállalkozik, hogy az értelmiségre vonatkozó elméleteket egybefűzze. A következő törzsfjezetek részletesen bemutatják a disszidens értelmiség csoportjait és narratíváit, a tárgyalásos forradalom értelmiségi szerepeit, majd a hivatalos (parlamenti- és párt-) politika által ajánlott értelmiségi szerepeket, és végül a Demokratikus Charta mozgalmi szerepeit. A kötet harmadik részében, az utolsó fejezetben empirikus áttekintést kapunk a jelzett időszak szereplőiről és eseményeiről. Az erények sorát gyarapítja, hogy a szerző jelentős irodalmi apparátust használ és alkalmaz, bizonyítva ezzel nem csupán a témára vonatkozó megkérdőjelezhetetlen felkészültségét, de a politikatudomány szempontjából az új tudás megalkotásának eredményes komplex módját is.

A mű erényeinek felsorolása mellett van néhány kritikai szempont, amelyekre az opponens fel kívánja hívni a figyelmet, kapcsolódva éppen az előbbieken említett területekhez. Ezek a szerkezetre, az egyes elméleti részekre, és az empiria használatára vonatkoznak.

A jól átgondolt szerkezet (elmélet, korszakokéinti folyamatok, empirikus összegzés) több lehetőséget adott volna a téma argumentatív kifejtésére. Különösen az első fejezet módszeres bekapcsolása és direkt összefűzése a későbbiekkel lehetett volna eredményesebb, illetve a megvalósítás ébreszt hiányérzetet. Az első részben a szerző módszeresen végigveszi mindazokat az irányzatokat és szerzőket, amelyek/akik az értelmiség szerepéről relevánsat mondtak, írtak, pontosan adatozza az irányzatok képviselőinek erre vonatkozó mondandóját. Két kérdés azonban nyitva marad. Az első, hogy a szerző nem vagy kevéssé alakítja ki álláspontját a nevesített, hivatkozott értelmiség-értelmezésekhez akár hipotézisek formájában is. Ezért kell megelégednünk a zárófejezet rövidre szabott következtetésével, amennyiben, ahogy a szerző írja: „az értelmiség fogalmát többféleképpen lehet meghatározni, de nem köteleztem el magam egyetlen kizárólagos definíció mellett sem (mert) a „politizáló értelmiség egyszerre több ideál típusával találkozhattam” (472. old). A bírálót nem győzi meg teljes mértékben ez a megállapítás, hiszen nem az értelmiség általános fogalmának megalkotása volt a célkitűzés, hanem a szerepek feltárása és változásuk bemutatása. Ez átvezet a másik kritikai kérdéshez miszerint nem csupán a szerzőkhöz, megközelítésekhez való viszony következetes kialakítása marad el, de a szerző nem használja módszeresen a szerepek megalkotásához a bemutatott szerzőket. A szerzők nagy részét pontosan az foglalkoztatta, hogy az értelmiségnek milyen szerepei tételezhetők, ez azonban nem típusokat vagy típusalkotást jelent csupán, nem egyszerűen típusok megalkotására vonatkozik. Az értelmiség elméletek döntően nem a típusokra vonatkoznak, hanem elsősorban arra keresik a

választ hogy mi lehet az értelmiség szerepe, mi gondolható/ítélhető vállalhatónak, vagy éppen elvártnak, netán kötelezőnek az értelmiség számára. Ezt olykor kontemplatív módon, máskor módszeres, szociológiailag, történetileg és filozófiailag megalapozott elemzéseket alkalmazva fejtik ki a bemutatott szerzők. Ezeket a megközelítéseket és megállapításokat lehetett volna összevetni a rendszerváltozás során „megtalált, beazonosított” szerepekkel. Például, csak néhány területet felsorolva, a nevesített szerzők szinte mindegyikét foglalkoztatta az értelmiség feladatairól és lehetséges szerepeiről gondolkodva, hogy mi az értelmiség helye a közéletben, meddig terjed és mit takar autonómiája, miként értelmezi az igazságot, mi a viszonya politikához stb. Ezek és más – egyébként az elméleti részben nevesített szempontok – hozzárendelve a típusokhoz szilárdabb elméleti alapokra helyezhetők volna a magyarországi átmenetben felsejlő szerepeket, vagyis szerkezeti szempontból is összekötötték volna a kötet első és záró fejezetét. Összegezve tehát a kötet szerkezeti egységeinek feszebb összefűzése megerősítette volna a kötet elméleti alapzatát.

Az elmélet kapcsán a szerző elkötelezi magát a hazai szakirodalomban is elfogadott rendszerváltás értelmezés mellett, amely a még hatalomban lévők és az ellenzék közötti 1989-es tárgyalások okán a magyarországi esetet besorolja az elitmegállapodás típusába. A szerző világosan bemutatja az ide vonatkozó szakirodalmat, amelynek alapja, hogy az elitmegállapodás és az elitkonvergencia teremthet olyan helyzetet, hogy ezen folyamatok/események révén kialakuló egységesülő elit képes lesz biztosítani a politikai rendszer stabilitását és kiegyensúlyozott fejlődését (Higley and Burton, 1989). A hivatkozott szerzők hangsúlyozzák, hogy „The vital step is the consensual unification of previously disunified elites” vagyis a lényeg a konszenzuális elit megteremtődése. Az opponens többször tett (eredménytelen) kísérletet arra, hogy a hazai eset elit megállapodásként való értelmezését árnyalja, hazai publikációban először 20003-ban, vagyis nem az utóbbi legalább egy évtizede tartó folyamatok miatt. A hazai szakirodalom elzárkózik két olyan szempontnak a mérlegelésétől, amely megvan az elitmegállapodás eredeti fogalmában, de nem jelenik meg a magyar esetben, vagyis az eltérő kritériumok és feltételek okán joggal válik megkérdőjelezhetővé az elitmegállapodás fogalmának használata a magyar esetre. A hivatkozott szerzők felidézik O'Donnell and Schmitter (1986, p. 37) munkáját a dél-európai és Európán kívüli átmenetekre vonatkozóan, ahol az „elite pact” fogalma jelenik meg, mint „an explicit, but not always publicly explicated or justified, agreement among a select set of actors which seeks to define (or better, to re-define) rules governing the exercise of power on the basis of mutual guarantees for the 'vital interests' of those entering into it.” Az elitek közötti

paktum, vagy az általam javasolt kifejezés szerint kompromisszum – és itt ismét Higley-Burton megfogalmazása következik - „, roughly approximates (the).. concept of an elite settlement, (but)... the latter is more comprehensive and multifaceted” . Vagyis az elitmegállapodás átfogó jellege és sokoldalúsága feltételeződik az eredeti elméletben. Az opponens meglátása szerint a magyarországi esetben ez nincs meg. A másik fogalmi- elméleti feltétel az elitök közötti konszenzus (consensual unification), ahogy az előbb említésre került, a legalapvetőbb kérdésekben. Ez nem a pártpolitikai konfliktusok hányát vagy kisimulását jelenti, hanem az alapvető és átfogó kérdésekben való tényleges egyetértést, ami a feltétele a kiegyensúlyozott fejlődésnek. Ezen kívül, bár kimondatlanul, az elitmegállapodás a releváns szereplők részvételét feltételezi, ezt mutatják be a szakirodalomban megjelenő példák, kezdve az 1688-89-es angol dicsőséges forradalomtól az 1977-es spanyol átmenetig. A hazai esetben ez is problematikus: egy átmeneti időszak átmeneti jelleggel pozíciót nyerő szereplői nevesítették az 1989-es paktumot. Az opponens véleménye szerint nem ásná alá a rendszerváltozás éthoszáét, de könnyebben értelmezhetővé tenné a 30 év folyamatait a szakirodalom ide vonatkozó fogalmainak újragondolása. Mi a jelentősége a javasolt distinkciónak/újragondolásnak a műben elemzett rendszerváltó értelmiségi részvétel és tipológia szempontjából? Az árnyaltabb megközelítés segíthetne akár az értelmiségi szerepek (viselkedések)mélyebb beágyazásában. Például a változó külpolitikai és térségi konstellációk, a gazdasági feltételek gyors változása és az ezekkel való szembesülés nem befolyásolta a konszenzus értelmezését és az arra való eltökélt törekvést? Természetes, hogy a fókuszban az elemzés alanyai és egyben tárgyai állnak, de kérdés, hogy ez a hangsúly nem billenti-e meg a valóság értelmezését? A nemzetközi és a térségi kontextus, annak szereplői, begyűrűző hatásai megjelennek-e az értelmiség reflexióiban és cselekedeteiben – vállalt szerepeiben?

Végül, a harmadik kritikai megjegyzés alapvetően az empiria kezelésére vonatkozik – bár az első észrevétel ennek kapcsán is érinti a mű szerkezetét. Fontos funkciója van a külön záró empirikus fejezetnek, hiszen annak összefoglaló táblázatai alapvető jelentőségűek a mostani és a jövőbeli olvasóknak is, egyben mutatják be a korábbi fejezetekben ismertetett és elemzett folyamatok szereplőit és eseményeit. Mégis hiányérzetet kelt, hogy az előző fejezetekben gyakorlatilag nem vagy alig kerülnek elő konkrétumok, a nevek, az események. Az ismétlés természetesen nem tenne jót a szövegnek, mégis ez a szinte teljes körű elválasztása a narratívának és az empiriának enyhíthető lett volna legalább néhány szempont átemelésével a kötet úgymond középső fejezeteibe, például a szereplők nevesítésével az egyes időszakokban.

Mostani formájában gyakorlatilag 1-2 nevet, főszereplőt találunk csak az egyes időszakokhoz kapcsolva.

A zárófejezet a szereplők adatait a foglalkozás, az egyes eseményekben való részvételi gyakoriság, valamint az életkori és a nemi hovatartozás szerint mutatja be, ezeket az adatokat szakaszonként elemzi, majd összegzi. Problematikus, hogy módszeresen nem kapcsolódnak össze a szereptípusok magukkal az itt már láthatóvá váló, legalábbis meghatározó alakjain keresztül láthatóvá váló, szereplőkkel. Túlságosan rövidre van zárva a szereptipológiák összefoglalása, amelyek pedig az egyes korszakok narratívájában gazdagon konstruálódtak és ott megjelentek. A 402. old. 16. táblázatában mindössze egy sor bújik meg a szerepekre vonatkozóan, és nem értelmezi, nem építi tovább a mű ezeket a szereptípusokat az empiria talaján. Különösen problematikus, hogy a szerepek felpuhulnak, az említett táblázatban a korábbiakhoz képest újak jelennek meg (pld. igazmondók, értelmezők), olyan szerepek, amelyek nincsenek sem empirikusan sem a narratívában megalapozva. Más típusok pedig, úgymint törvényhozók és elittárgyalók sokkal inkább pozíciók mintsem szerepek.

Lényegében ezekkel a felvetésekkel az opponens annak a véleményének igyekszik hangot adni, hogy a szereptipológia megalkotásához talán eredményesebb út lett volna, ha szervesen és komplex módon összefűződnek a kontextusból következő feladatok, az erre vonatkozó értelmiségi öndefiníciók, majd a maguk a cselekvési aktusok.

A mű következtetése világos. Nem az új osztály elméletek, nem az organikus értelmiség elméletek, hanem alapvetően a kritikai közbeszéd kialakítása tekintetében volt döntő szerepe az értelmiségnek, ez alól nem volt kivétel a tényleges átmenet időszaka sem. Ez a megállapítás különösen indokolja, hogy a lehetséges folytatás elmélyítse az eltelméleti alapokat, és finomítsa a szerepértelmezés kereteit. A következő kötetben /írásban választ várunk arra is, hogy az értelmiség politikai szerepe meddig tart és hogyan változik.

Megismételve az opponencia elején megfogalmazott álláspontot: a gondolatébresztő, átfogó, és hiánypótló mű elfogadását és ennek alapján az MTA Doktora cím megítélését támogatom.

Budapest, 2020. 03. 26.

Ilonszki Gabriella
